

การพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชน : ตามแนวทางอริยสัจ 4

THE DEVELOPMENT OF PEOPLE'S RECONCILIATION: FOLLOWING THE 4 NOBLE TRUTHS

¹พระมหาตะวัน พิมพ์ทอง, ²พระมหาธงชัย ธรรมทวี และ ³สุทัศน์ ประทุมแก้ว

¹Phramaha Tawan Pimthong, ²Phramaha Thongchai Thammathawee
and ³Suthat Pratoomkaew

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

¹suthatpar.b@gmail.com

Received : May 1, 2022; Revised : June 21, 2022; Accepted : July 24, 2022

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ มุ่งศึกษาการพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชน :ตามแนวทางอริยสัจ 4 จากการศึกษาพบว่า การพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชน มีความสำคัญตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ วัด บ้าน โรงเรียน จะสงบสุขได้ เพราะประชาชนส่วนใหญ่นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต พระสงฆ์ ครู และผู้นำชุมชน ควรมีบทบาทช่วยเหลือการพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชน กล่าวคือ (1) สร้างความสามัคคีในชุมชน (2) ช่วยเหลือแบ่งเบาการพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชนได้เป็นอย่างดี (3) สามารถช่วยป้องกันและแก้ไขปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ได้ เช่น (1) ความขัดแย้งด้านชุมชน (2) ความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ (3) ความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์ (4) ความขัดแย้งด้านคุณค่าหรือค่านิยมทางสังคมและ(5) ความขัดแย้งด้านโครงสร้าง โดยมีการบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามาพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชนให้เป็นไปตามแนวทางของอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค ซึ่งเป็นแนวทางในการพัฒนาความสมานฉันท์ให้กับชุมชน สังคม อยู่อย่างสันติสุข

คำสำคัญ: การพัฒนา, ความสมานฉันท์, อริยสัจ 4

¹ นิสิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ

² อาจารย์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ

³ อาจารย์ ดร. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ

Abstract

This academic article aimed to study “The Development of People's Reconciliation: Following the 4 Noble Truths”. The study found that the development of people's reconciliation was necessary to follow the Buddhist principles. In other words, temples, villagers and schools could be peaceful because most of the people had applied the Buddhist principles in their lives. Monks, teachers and community leaders should have a role in helping to well develop the solidarity of the people as follows: (1) creating unity in the community; (2) helping and sharing the development of people's reconciliation; (3) being able to help prevent and resolve various conflicts such as: (1) community conflicts; (2) conflicts of interest; (3) conflicts of relations; (4) conflicts of values or social values, and (5) the structural conflicts. Through integrating the principles of Buddhism to develop people's reconciliation, the community followed the 4 Noble Truths (Ariyasacca) including suffering (Dukkha), the cause of suffering (Samudaya), the cessation of suffering (Nirodha), and the path to the cessation of suffering (Magga). This is the way to develop reconciliation for the community and society to live in peace.

Keywords: Development, Reconciliation, 4 Noble Truths

บทนำ

ปัจจุบันการปกครองท้องถิ่นซึ่งกฎหมายได้กำหนดให้หน่วยงานของรัฐกับประชาชนมีความสัมพันธ์ระหว่างกันหลายด้านเพื่อประโยชน์ในการปกครอง ในการพัฒนาท้องถิ่นให้เกิดความยั่งยืน เพื่อผลในด้านเศรษฐกิจ ด้านการศึกษา ด้านสังคม ตลอดทั้งด้านการเมือง ผู้นำ หรือผู้แทนกลุ่ม หรือองค์กรต่าง ๆ มีหน้าที่ช่วยเหลือ แนะนำ และให้คำปรึกษาแก่ชุมชนเกี่ยวกับกิจการอันเป็นอำนาจและหน้าที่ของผู้ที่เกี่ยวข้อง ประกอบกับเป็นองค์กรหลักที่รับผิดชอบในการบูรณาการจัดทำแผนพัฒนาหมู่บ้านและบริหารกิจกรรมที่ดำเนินงานในหมู่บ้านร่วมกับองค์กรอื่นทุกภาคส่วนการที่คณะกรรมการหมู่บ้านได้รับอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ในชุมชน กระนั้น ย่อมเกิดปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นอยู่เสมอ เช่น ปัญหาความขัดแย้งในหมู่บ้านยังมีอยู่ต่อเนื่องในหลายชุมชน หลายพื้นที่ แม้ว่ารัฐจะใช้ความพยายามเพื่อหวังให้ชุมชนได้เกิดความสันติสุขร่วมกันก็ตามจากระยะเวลาที่ผ่านมา

มากกว่า 30 ปี นับแต่ได้ออกข้อบังคับกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการปฏิบัติงานประณีประนอม ข้อพิพาทของคณะกรรมการหมู่บ้าน พ.ศ.2530 สังคมกลับทวีความขัดแย้งก่อความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น เป็นที่ทราบโดยทั่วไปจากการเผยแพร่ข่าวสารในปัจจุบัน ที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว นอกจากนั้น รัฐยังได้ใช้ความพยายามที่จะควบคุมข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นโดยใช้วิธีการออกกฎหมายมากมายอีกหลายฉบับเพื่อรองรับหน่วยงานต่าง ๆ หวังนำมาบังคับใช้ให้ประชาชนเกิดความเข้าใจและตระหนักถึงผลแห่งการสร้างเสริมความรุนแรง แต่ก็หาได้สัมฤทธิ์ผลเท่าที่ควร นอกจากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ.2457 ที่มีข้อบังคับใช้ดังกล่าวมาแล้วนั้น ตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ.2534 และที่แก้ไขเพิ่มเติม ได้ประสงค์ให้การบริหารราชการเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน เกิดผลสัมฤทธิ์ต่อภารกิจของรัฐ มีประสิทธิภาพและคุ้มค่าในเชิงภารกิจแห่งรัฐ อีกทั้งเป็นการกระจายภารกิจและทรัพยากรให้แก่ท้องถิ่น อันเป็นการจัดระเบียบบริหารราชการส่วนท้องถิ่นเพื่อให้ราษฎรมีส่วนในการปกครองท้องถิ่นของตนเอง เพื่อสร้างนวัตกรรมด้านสังคมที่จะนำไปสู่การพัฒนาผู้นำที่สร้างสันติสุขให้ชุมชนและเสริมสร้างความปรองดองและสมานฉันท์สอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์ชาติด้านการพัฒนาและเสริมสร้างศักยภาพทรัพยากรมนุษย์ ประเด็นยุทธศาสตร์การปลูกฝังค่านิยมและวัฒนธรรมโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน โดยการพัฒนาผู้นำชุมชนให้เป็นต้นแบบของการมีคุณธรรมและจริยธรรม การสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน อันเป็นพื้นฐานที่จะนำพาประเทศไปสู่เป้าหมาย “มั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืน” สืบต่อไป (ชลัท ประเทืองรัตนนา, 2564 : 898)

หลัก “อริยสัจ 4” ถือเป็นระบบใหญ่ที่ครอบคลุมกระบวนการในการแก้ไขปัญหาทั้งมวล ซึ่งมีสาระสำคัญพอสรุปได้ว่า เมื่อเจอกับปัญหา หรือ “ทุกข์” คือ สภาวะบีบคั้น สิ่งที่เกิดขึ้น บีบคั้นคับข้อง ก็ต้องสืบสาวหาเหตุปัจจัยของมันว่าเกิดจากอะไร เรียกว่า “สมุทัย” เมื่อพบแล้ว ก็ต้องเล็งจุดหมายว่าจะเอาอะไรและจะสามารถทำได้แค่ไหน เพียงใด คือ เอาความต้องการมาดูความเป็นไปได้ แล้วตั้งเป้าหมายขึ้นมา เรียกว่า “นิโรธ” เมื่อตั้งเป้าหมายชัดแล้ว ก็จะมาสู่ขั้นการลงมือ ปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย เรียกว่า “มรรค” อริยสัจ 4 คือ ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ มีอยู่ 4 ประการคือ

- 1) ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น
- 2) ทุกขสมุทัย คือ สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา
- 3) ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ดับสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ คือ ดับตัณหา ทั้ง 3 ได้อย่างสิ้นเชิง
- 4) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคมรรค 8 (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554: 67)

ในพระสูตรที่ชื่อว่า ชันสูตร มีข้อความกล่าวถึง อริยสัจ 4 ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ 4 ประการนี้อริยสัจ 4 ประการ มีอะไรบ้าง กล่าวคือ 1) ทุกขอริยสัจ 2) ทุกขสมุทัยอริยสัจ 3) ทุกขนิโรธอริยสัจ 4) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ” (ส.ม. (ไทย) 19/1083/598) ในสัมมาสัมพุทธสูตรมีข้อความที่กล่าวไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายอริยสัจ 4 คือ ทุกข-อริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เพราะเรารู้แจ้ง อริยสัจ 4 ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกตลาคตาว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”(ส.ม. (ไทย) 19/1093/607)

ปัญหาความขัดแย้งทางสังคมมีทางแก้ไขอยู่หลายทางด้วยกัน เพราะบางปัญหานั้นล้วนมีความสัมพันธ์กันทั้งสิ้น และการแก้ไขปัญหาด้วยวิธีทางพระพุทธศาสนาหลักอริยสัจ 4 ถือเป็นหลักธรรมหนึ่งที่มีความสำคัญในการแก้ปัญหาคความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิด มีอยู่ด้วยกัน 4 วิธี คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หลักอริยสัจ 4 จึงเป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ปัญหตามเหตุผลตามเหตุปัจจัย คือ การแก้ปัญหของบุคคลหรือกลุ่มบุคคล เป็นสังขธรรม ความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่าจะอยู่ในสถานที่ใด อยู่ในเพศหรือภาวะใด จะต้องประสบด้วยกันทั้งสิ้น

ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคม

ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่ล้วนแต่เป็นสังคมชาวพุทธซึ่งได้ชื่อว่า เป็น “สังคมแห่งสันติ” ตามแนวทางของพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาแห่งปัญญาที่นิยมสร้างสรรค์อารยธรรมของชนชาติที่พัฒนาจิตใจให้มีความเจริญสูงส่ง ด้วยหลักพุทธธรรมส่งผลให้สังคมประสบสันติสุขได้ตามความมุ่งหมาย แต่ด้วยความเปลี่ยนแปลงของโลกและกาลเวลา สรรพสิ่งทั้งหลายย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของธรรมชาติ ทำให้สังคมปัจจุบันหันมานิยมวัตถุ แข่งขันกันสร้างรายได้ทำให้ทุกคนต่างมุ่งมั่นพอกวัตถุเหล่านั้นให้เกิดอกงามเป็นดอกผล แทนการพอกจิตใจดังเช่นในอดีตที่บรรพชนทั้งหลายได้ยึดถือน้อมนำตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งสังคมและวัฒนธรรมในอดีตยึดมั่นต่อศีลธรรม ดำเนินชีวิตเคียงคู่กับพระพุทธศาสนาโดยตลอด

ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมมนุษย์ทุกสังคม ซึ่งมีที่มาจาก การที่มนุษย์เกิดกระบวนการสร้างสรรค์ความสัมพันธ์ระหว่างกัน ในเชิงสังคมความขัดแย้งนี้สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกสถานที่และในทุกเวลา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546: 3-4) ส่วนใหญ่มักจะเริ่มจากการมีความคิดเห็นที่แตกต่างหรือเกิดจากความเห็นซึ่งไม่ลงรอยกัน เพราะไม่มีทางเป็นไปได้เลยที่จะทำให้คนทั้งหลายเหล่านั้นมีความคิดเห็นที่ตรงกันหรือเหมือนกันได้ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ความขัดแย้งนี้เป็นเรื่องธรรมชาติของมนุษย์และสังคม ที่นักวิชาการส่วนใหญ่เห็นว่าเป็น “สิ่ง หรือภาวะจำเป็น” ที่มนุษย์ในฐานะที่เป็น “เป็นสัตว์สังคม”(Social Animals) ไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงได้ นอกจากนี้

นักวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียงหลายคนทั้งในอดีตและปัจจุบัน ต่างก็ยอมรับและเห็นตรงกันว่า ศาสนามีความจำเป็นต่อชีวิตมนุษย์ไม่น้อยไปกว่าวิทยาศาสตร์ จนมีคำกล่าวว่า วิทยาศาสตร์ กับศาสนาเหมือนกับปีกสองปีกของนก นกจะบินได้ก็ต้องอาศัยปีกที่สมบูรณ์และแข็งแรงทั้งสองข้าง แต่โลกในยุคปัจจุบันเปรียบเสมือนนกปีกหักข้างหนึ่ง คือ ด้านศาสนาและศีลธรรม กำลังเสื่อมถอยจากจิตใจของบุคคล เพราะบุคคลในยุคปัจจุบันกำลังปฏิเสธหลักศีลธรรม ดังนั้น สังคมในยุคปัจจุบันจึงเสื่อมโทรมและเต็มไปด้วยปัญหา จนกลายเป็นวิกฤตปัญหา แม้จะมีการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีให้ก้าวหน้าไปไกลมากมายแค่ไหนเพียงใดก็ตาม แต่สังคมก็ยังคงได้รับความเดือดร้อนจากความขัดแย้ง อันนำไปสู่การเกิดอาชญากรรมขึ้น มีการเบียดเบียนกันตลอดเวลา ไม่มีความสุขสงบร่มเย็น เพราะสาเหตุเนื่องมาจากมนุษย์ในสังคมไม่ได้ให้ความสำคัญแก่ปีกอีกข้างหนึ่ง นั่นก็คือ ศีลธรรมในสังคม (พรกิจ กิจจารุวัฒนา กุล, 2551: 28) นั่นเอง

กรมการศาสนา ได้กำหนดทิศทางการขับเคลื่อนงานด้านศาสนา โดยดำเนินการวางรากฐานคุณธรรมในสังคมไทยให้สอดคล้องกับนโยบายรัฐบาลและกระทรวงวัฒนธรรม เพื่อขับเคลื่อนส่งเสริมให้คนดีมีคุณธรรมและมีความภาคภูมิใจในความเป็นไทย บ่มเพาะปลูกจิตสำนึกและเผยแผ่ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติ กระตุ้นให้คนในชุมชนมีศรัทธาและยึดมั่นในศาสนา รู้จักดำรงตนโดยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ส่งเสริมให้เป็น “สังคมคุณธรรม” (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2561: 3) แต่สังคมที่ดังามมีได้ขึ้นอยู่กับปัจจัยใดปัจจัยหนึ่ง หากแต่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยต่าง ๆ มากมาย รวมทั้งโครงสร้างและระบบต่าง ๆ ในสังคม อาทิ ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ตลอดจนวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลในสังคม ด้วยเหตุนี้การสร้างสังคมคุณธรรมที่ดังามจึงต้องส่งเสริมให้เกิดเงื่อนไขทางสังคมที่ดังาม รวมทั้งมีโครงสร้างและระบบต่างๆ ในสังคมที่เกื้อกูลต่อชีวิตที่ดังามด้วย ดังนั้น ในการขับเคลื่อนสังคมคุณธรรมจึงต้องขับเคลื่อนด้วยการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในชุมชน โดยมีเครือข่าย บวร (บ้าน วัด โรงเรียน) เป็นฐานปฏิบัติการในพื้นที่ทั่วประเทศร่วมกันผลักดัน มีศาสนธรรม หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และวิถีวัฒนธรรมเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานของสังคมที่มีการบูรณาการให้เข้าไปอยู่ในวิถีชีวิตประจำวันของประชาชน ซึ่งจะทำให้เกิดชีวิตที่ดังามในทุกมิติ (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2562: 4-8) ตามหลักพลังบวรที่จะเข้ามาเป็นพลังสำคัญในการพัฒนาศูนย์สมานฉันท์ภาคประชาชน

พลังบวรต่อการพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชน

พลังบวร (บ้าน วัด โรงเรียน) เป็นพลังที่สำคัญในสังคมที่จะสามารถนำมาเป็นกลไกในการพัฒนาและสร้างชุมชนให้เข้มแข็งก่อให้เกิดกระบวนการสร้างสังคมคุณธรรมอย่างยั่งยืน

ในทุกพื้นที่ โดยให้ทำหน้าที่เป็นแกนกลางในการพัฒนา ร่วมวางแผน ดำเนินการ พัฒนาให้เป็นชุมชนมีคุณธรรม โดยโรงเรียนมีบทบาทในการสร้างเยาวชนให้เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม ให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ขณะเดียวกันชุมชนก็มีบทบาทและความสำคัญต่อการจัดการศึกษาของโรงเรียน ทั้งในแง่ของการเป็นแหล่งเรียนรู้รูมรดกทางวัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยมของสังคม และวัดก็มีบทบาทหน้าที่ที่จะให้การอบรมกล่อมเกลาสมาชิกในชุมชน การขับเคลื่อนเพื่อให้เกิด “ชุมชนคุณธรรม สู่สังคมคุณธรรม” ในทุกพื้นที่ มีหลักการสำคัญ คือ การประสานสัมพันธ์ การมีส่วนร่วมระหว่างบ้าน (ชุมชน) วัด โรงเรียน หรือ บวร ซึ่งเป็นองค์หลักในชุมชนที่เป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนให้เกิดการพัฒนาและสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง ก้าวสู่ “สังคมคุณธรรม” โดยความร่วมมือส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ ในพื้นที่ ด้วยการยึดมั่นในข้อปฏิบัติหลัก 3 ประการ คือ

1. ยึดถือและปฏิบัติตามหลักธรรมทางศาสนา

2. น้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นหลักในการพัฒนาคุณภาพชีวิต ให้สามารถดำเนินชีวิตอย่างมั่นคงบนพื้นฐานของการพึ่งพาตนเอง พอมีพอกิน รู้จักพอประมาณ และคำนึงถึงความมีเหตุผล ด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ

3. ดำรงชีวิตตามวิถีวัฒนธรรมประเพณีที่ดั่งงามของไทย เปิดพื้นที่ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ให้เป็นพื้นที่สร้างสรรค์เป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และเป็นที่จัดกิจกรรมทางศาสนา ศิลปวัฒนธรรมของชุมชน (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2559: 5)

สมานฉันท์ เป็นวิธีการภายใต้กระบวนการทัศนที่สามารถทำได้ทั้งเรื่องการระงับข้อพิพาท การแก้ไขข้อพิพาทผู้กระทำผิด และการป้องกันอาชญากรรมแบบยุติธรรมชุมชน โดยตั้งอยู่บนหลักการเดียวกัน คือ

1. การยอมรับอย่างให้เกียรติ การดำเนินการภายใต้กระบวนการทัศนความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใด และเพื่อการใด ก็ต้องดำเนินการอย่างให้เกียรติและยอมรับในความแตกต่างของมนุษย์ ทั้งในฐานะที่เป็นปัจเจก และความแตกต่างทางสังคม วัฒนธรรม ขาดิพันธุ์ และถิ่นที่อยู่ตามภูมิศาสตร์ เรื่องนี้เป็นเรื่องเดียวกันกับหลักความเสมอภาคและความเท่าเทียมกัน และหลักประชาธิปไตย

2. ความรัก ความเมตตา ความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์จะใช้ได้ดี เมื่อผู้ใช้มีความคิดในเชิงบวก มุ่งที่จะแก้ไข และ/หรือ ป้องกันปัญหา ด้วยการใช้สติและปัญญา ด้วยความเมตตาความเอื้ออาทรต่อกัน

3. หลักประชาธิปไตย การจัดกิจกรรมเพื่อป้องกันปัญหาอาชญากรรม/ปัญหาสังคม ต้องยึดหลักประชาธิปไตยที่ฟังเสียงส่วนมากและไม่ละเลยเสียงส่วนน้อย

การพัฒนาศูนย์สมานฉันท์ภาคประชาชน ที่ได้กล่าวมาข้างต้น หากชุมชน สังคม หรือหน่วยงานใดก็ตามขาดการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิต ชุมชน สังคม หรือหน่วยงานนั้น ก็หาความสุขมิได้เลยมีแต่ความขัดแย้ง ขัดใจ อยู่ตลอดเวลา

ความขัดแย้งในพระพุทธศาสนานั้น มี 2 นัย กล่าวคือ เป็นความขัดแย้งในแง่ของธรรม และความขัดแย้งในแง่ของวินัย ซึ่งความขัดแย้งดังกล่าวนี้ ครอบคลุมทั้งความหมายในเชิงโลก และเชิงธรรมที่เกี่ยวข้องกับบรรพชิตและคฤหัสถ์ สิ่งที่น่าสนใจก็คือ การนิยามความหมายความขัดแย้งในแง่ของธรรมมองความขัดแย้งในเชิงราบหรือโลกวิสัย ในขณะที่การนิยามความขัดแย้งในแง่ของวินัยมองในเชิงตั้ง โดยมองจากฐานของวิวาหาธิกรณ์แล้วกระจายไปสู่คำอื่นๆ เป็นการมองความขัดแย้งทั้งชุดและมีการจัดกรอบ พร้อมทั้งนิยามเอาไว้อย่างชัดเจนว่า วิวาทกันในระดับใดบ้างจึงเรียกชื่อว่า “วิวาหาธิกรณ์” ส่วนการมองความขัดแย้งในมิติของธรรมนั้น เป็นการมองที่ค่อนข้างจะกว้างกว่าวินัย ซึ่งการคิด การพูด หรือการกระทำในแง่ของธรรมมีความหลากหลายมากกว่า ในขณะที่เดียวกัน วิธีการในการจัดการความขัดแย้งในแง่ของธรรมมีความกว้างกว่าและหลากหลายมากกว่า ภาษาของวินัยเรียกความขัดแย้งในลักษณะนี้ว่า “อธิกรณ์” เหตุผลสำคัญที่ได้ชื่อว่าอธิกรณ์นั้นพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เนื่องจากต้องใช้ “อธิกรณ์สมณะ” เป็นเครื่องมือในการจัดการความขัดแย้ง และการจัดการความขัดแย้งในลักษณะนี้ต้องอาศัยพระสงฆ์เท่านั้นเป็นผู้จัดการ หรือตัดสินคดี กล่าวคือ อธิกรณ์เกิดโดยสงฆ์ พระสงฆ์จึงต้องเป็นผู้จัดการหรือพิจารณาตัดสินกล่าวโดยกลุ่มพระสงฆ์เอง ส่วนฆราวาสนั้นจะเข้ามาเกี่ยวข้องในแง่ของการเป็นพยานบุคคล หรือนำเสนอพยานวัตถุ หรือเอกสารเท่านั้น พระพุทธเจ้าไม่เปิดโอกาสให้ฆราวาสเข้ามาเกี่ยวข้องการทำหน้าที่ของพระสงฆ์แต่ประการใด

การพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชนตามแนวทางอริยสัจ 4

กรณีความขัดแย้งส่วนใหญ่จะไม่ได้จำกัดว่าเป็นเรื่องผลประโยชน์ทางวัตถุ อำนาจ และความเชื่อ เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น หากเกี่ยวข้องกับทั้ง 3 อย่าง ประเด็นปัญหาเหล่านี้นำไปสู่ความขัดแย้งและลุกลามไปเป็นความรุนแรง เพราะผู้คนที่เกี่ยวข้องต่างยืนกรานในจุดยืนของตนด้วยความยึดมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 ประการ คือ

(1) ตัณหา คือ ความยึดมั่นหรือความทะเยอทะยานในผลประโยชน์ ไม่อยากสูญเสียผลประโยชน์ เช่น ต้องการงบประมาณเพิ่มขึ้น ต้องการค่าชดเชยมากขึ้น ไม่ต้องการสูญเสียผลตอบแทนจากโครงการตัณหา ซึ่งความทะเยอทะยานนั้น ผู้ใดจะได้แล้ว ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบ” (ขุ.ม. (ไทย) 29/30/264)

(2) มานะ คือ ความถือตน ยึดถือในศักดิ์ศรี และอยากมีอำนาจหรือการถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุษฎี ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุษฎี”(ขุ.จ. (ไทย) 30/303/353) เช่น ต้องการให้หน่วยงานของตนมีอำนาจและเจ้าหน้าที่เหมือนเดิม รวมไปถึงไม่ยินยอมเพราะกลัวเสียหน้า

(3) ทัศนคติ คือ ความยึดมั่นในความเชื่อของตน เชื่อมั่นว่าความคิดของตนถูกต้อง เช่น เห็นว่าวิธีการของตนเท่านั้นถึงจะแก้ปัญหาได้ มองว่าความคิดของคนอื่นผิดหมด

ค้นหา มานะ ทัศนคติ ในทางพุทธศาสนาเรียกว่า ปัญจะ 3 คือ กิเลส 3 ประการ ที่ทำให้เนิ่นช้า ดังนั้น นอกจากค้นหา มานะ ทัศนคติ 4 ก็เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดความขัดแย้งในหลาย ๆ ประเด็น กล่าวคือ

- 1) โทสะคติ คือ ความลำเอียงเพราะเกลียดชัง
- 2) ภยาคติ คือ ความลำเอียงกลัว
- 3) โมหาคติ คือ ความลำเอียงเพราะหลงหรือความไม่รู้
- 4) ฉันทาคติ คือ ความลำเอียงเพราะชอบ

ทั้งอคติ 4 ประการ หากจะสรุปรวมนั้น ๆ ก็คือ สิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่า อกุศลมูลนั่นเอง ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นอารมณ์พื้นฐานในความขัดแย้งทุกชนิด หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า อริยสัจ 4” สามารถนำมาปรับใช้กับการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งดังกล่าวด้วยวิธีการสมานฉันท์ (สำนักงานศาลยุติธรรม, 2553: 205) ดังนี้

1) สำรวจปัญหาหรือความขัดแย้ง (ทุกข์) ทุกข์หรือปัญหาข้อพิพาทหรือความขัดแย้งระหว่างคู่กรณี ซึ่งก่อให้เกิดความทุกข์ ความเครียด ความอึดอัดคับข้องใจ ความสูญเสียในเรื่องของเวลา ค่าใช้จ่าย โอกาส และประโยชน์ต่าง ๆ มากมาย การกำหนดประเด็นที่พิพาทให้ชัดเจนจะช่วยให้การหาทางแก้ไขปัญหาลดระดับทุกข์เป็นไปได้อย่างตรงจุดและง่ายขึ้น

2) ค้นหาสาเหตุของปัญหาหรือความขัดแย้ง (สมุทัย) สมุทัยหรือเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดข้อพิพาทหรือความขัดแย้ง เป็นผลอันมีที่มาจากสาเหตุ การจะดับทุกข์ได้อย่างเหมาะสมตรงจุดจะต้องทราบสาเหตุแห่งทุกข์นั้นให้ชัดเจนเสียก่อนการวิเคราะห์ให้เห็นเหตุแห่งปัญหาหรือเหตุแห่งความขัดแย้งจึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญยิ่ง ซึ่งจะมีสาเหตุหลักอยู่ที่กิเลสของมนุษย์ 3 ประการ คือ

(1) กามตัณหา คือ ความอยากได้ใคร่มีเพื่อตัวเอง ความเห็นแก่ตัว การแก่งแย่งแสวงหาผลประโยชน์ในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สินเงินทองหรือสิ่งบำรุงบำเรอตนเอง ทั้งหลายทั้งปวง

(2) ภวตัณหา คือ ความต้องการอยากให้อยู่ อยากให้เป็นอย่างใจคิด อยากให้สิ่งนั้นคงอยู่ตลอดกาล อยู่ด้วยตลอดไป เกิดความกระวนกระวายใจ เป็นเหตุให้ต่อสู้ดิ้นรนเพื่อให้อยู่กับตน

(3) วิภวตัณหา คือ ความต้องการอยากให้ไปหรืออยากให้พ้น เมื่อไม่พอใจในสิ่งใดก็อยากให้สิ่งนั้นไปเสียให้พ้น

ค้นหาเหล่านี้เปรียบได้กับความต้องการหรือความปรารถนาที่อยู่ภายในใจของคู่พิพาทหรือคู่ความ บางครั้งก็ปรากฏตามข้อเรียกร้องหรือจุดยืนที่แสดงออกมา แต่บางครั้งกลับซ่อนอยู่ภายในไม่เปิดเผยออกมา ในการไกล่เกลี่ย หลายครั้งที่ผู้ไกล่เกลี่ยพบว่า ความ

ต้องการที่แท้จริงของคู่ความหรือคู่ความไม่ตรงกับข้อเรียกร้องหรือจุดยืนที่แสดงออกมา トラบใดที่ยังไม่สามารถค้นพบหรือบรรลุถึงความต้องการที่แท้จริงของคู่ความหรือคู่ความ ปัญหาที่ไม่อยากระงับได้สิ้น การค้นหาให้พบความต้องการที่แท้จริงที่ซ่อนอยู่นั้นเป็นสิ่งสำคัญ ผู้ทำหน้าที่สมานฉันท์ข้อพิพาทจำเป็นต้องค้นหาความต้องการที่แท้จริงนั้นให้เจอเสียก่อน แล้วจึงหาทางดับหรือระงับข้อพิพาทนั้นได้อย่างเหมาะสมและตรงจุด กระบวนการในการ ค้นหาความต้องการที่แท้จริงจึงเป็นสิ่งสำคัญ จึงมักเกิดปัญหาว่าทำอย่างไรจึงจะได้ทราบถึง ความต้องการที่แท้จริงของทั้งสองฝ่าย

กล่าวโดยสรุป หลักธรรมอริยสัจ 4 ถือเป็นระบบใหญ่ที่ครอบคลุมกระบวนการในการแก้ไขปัญหาทั้งหมด จัดเป็นหมวดธรรมที่สำคัญมากของพระพุทธศาสนา เพราะสรุปรวม พระธรรมคำสั่งสอนทั้งหมด อันเป็นหัวใจในการจัดการกับปัญหาด้วยปัญญา คือ เมื่อเจอกับ ปัญหา หรือ “ทุกข์” คือ สภาวะบีบคั้น สิ่งที่ดีขัด บีบคั้น คับข้อง ก็ต้องสืบสาวหาเหตุปัจจัย ของมันว่าเกิดจากอะไร เรียกว่า “สมุทัย” เมื่อพบแล้ว ก็ต้องเล็งจุดหมายว่าเราจะเอาอะไร และสามารถทำได้แค่ไหน เพียงใด คือ เอาความต้องการมาดูความเป็นไปได้ แล้ว ตั้งเป้าหมายขึ้นมา เรียกว่า “นิโรธ” เมื่อตั้งเป้าหมายชัดแล้ว ก็จะมาสู่ขั้นการลงมือปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย เรียกว่า “มรรค” เมื่อนำมาใช้ในกระบวนการสมานฉันท์ สามารถปรับใช้ได้ตามขั้นตอน คือ

1. ให้ใช้ปัญญากำหนดรู้ปัญหาหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นให้ชัดเจน
2. หาสาเหตุของความทุกข์ที่เกิดขึ้นให้ได้พิจารณาหาสาเหตุที่แท้จริงให้ได้
3. กำหนดหรือเข้าใจเป้าหมายของการแก้ปัญหาอย่างชัดเจนและถูกต้อง ทำเพื่ออะไร ผลที่ได้จะเป็นอย่างไร
4. ต้องปฏิบัติตามแนวการแก้ปัญหาอย่างถูกต้อง

กรณีขัดแย้งนั้นไม่ใช่เป็นเรื่องของเหตุผลล้วนๆหรือเป็นเรื่องถูกเรื่องผิดเท่านั้น หาก ยังมีเรื่องของอารมณ์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ในการวิเคราะห์หรือทำความเข้าใจกับความขัดแย้ง ต่าง ๆ เราจึงไม่อาจละเว้นการทำความเข้าใจและจัดการกับอารมณ์ดังกล่าวในตัวคู่ขัดแย้งได้ กล่าวโดยสรุปได้ว่า ความขัดแย้งในพระพุทธศาสนานั้น มีความหมาย 2 นัย กล่าวคือ เป็น ความขัดแย้งในแง่ของธรรม และความขัดแย้งในแง่ของวินัย ซึ่งความขัดแย้งดังกล่าวนี้ ครอบคลุมทั้งความหมายในเชิงโลกและเชิงธรรมที่เกี่ยวกับบรรพชิตและคฤหัสถ์ เมื่อทำ การวิเคราะห์ความขัดแย้งมักจะมีองค์ประกอบหลักๆ 3 ประการ คือ 1) ประเด็นปัญหาหรือ ข้อเรียกร้อง 2) บุคคลหรือคู่ขัดแย้ง และ3) กระบวนการหรือปฏิสัมพันธ์ก่อน

บทสรุป

การพัฒนาความสมานฉันท์ของประชาชน : ตามแนวทางอริยสัจ 4 จากการศึกษาพบว่า ประเด็นเกี่ยวกับหลักการในการสมานฉันท์ภาคประชาชน สามารถวิเคราะห์ประเด็นได้ดังนี้

(1) หลักการสมัครใจของทุกฝ่ายทุกคน เนื่องจากกระบวนการสมานฉันท์ภาคประชาชน ดำเนินการในชุมชนเป็นหลัก ไม่มีข้อบังคับใดให้คู่กรณีต้องเข้าร่วมสมานฉันท์ ดังนั้น กระบวนการสมานฉันท์ของประชาชน เพื่อร่วมกันสร้างความเป็นธรรมจะเกิดขึ้นได้ ด้วยการตัดสินใจของคู่กรณี เป็นสำคัญ ทำให้จุดเริ่มของความรู้สึกเป็นธรรม จึงเริ่มที่การที่คู่กรณีทุกฝ่ายต้องสมัครใจเข้าร่วมเจรจาสมานฉันท์ภาคประชาชน

(2) หลักการผ่อนปรนให้แก่กัน เป็นหลักในการสมานฉันท์ภาคประชาชน ที่เน้นการเสนอแนะให้คู่กรณีซึ่งอยู่ร่วมกันภายในชุมชนมองไปข้างหน้าในอนาคตที่ต้องอยู่อาศัยใกล้ชิดกันในชุมชนเดียวกัน มากกว่าการมองย้อนกลับไปว่าใครถูกใครผิด โดยจะช่วยเหลือสารให้เห็นปลายทางอันอาจมีผลเสียหายหากไม่พูดคุยกเจรจาไกล่เกลี่ยกัน และจะไม่ชี้หน้าว่าใครเป็นผู้ก่อให้เกิดความเสียหาย แต่หากจำเป็นก็จะกล่าวถึงเพื่อใช้ประกอบการเจรจา เพื่อให้รู้ที่มาที่ไปของการเจรจาเพียงเท่านั้น เพราะการเปิดประเด็นดังกล่าวเป็นการปลุกความรู้สึกโกรธแค้นของคู่ความ ทำให้คู่กรณีจะทำการสร้างให้เกิดการเจรจา โดยในการไกล่เกลี่ยนั้นจะเน้นให้คู่กรณีผ่อนปรนให้แก่กันเพื่อให้เกิดบรรยากาศแห่งการฟังความคิดเห็นอย่างเข้าใจกัน

(3) หลักการฟื้นฟูสานสัมพันธ์ของคู่กรณี เป็นหลักการการสมานฉันท์ภาคประชาชน ที่ผู้ทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทคอยดำเนินการโน้มน้าวให้คู่ความเจรจากันเปิดเผยความต้องการ อันแท้จริงของตนเอง พร้อมทั้งเปิดใจรับฟังความต้องการของอีกฝ่าย และลดความรุนแรงของอารมณ์ ด้วยการแสดงความเห็นอกเห็นใจของผู้ทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท โดยผู้ทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทจะคอยควบคุมเนื้อหาของการเจรจา เพื่อให้การเจรจาเกิดประโยชน์สูงสุด เน้นให้คู่กรณีมีความเมตตาต่อเพื่อนร่วมทุกข์สุขในโลกและเป็นเพื่อนร่วมสังคม เพื่อนร่วมชุมชน และเป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย

(4) หลักการยุติคดีด้วยความพึงพอใจ เป็นหลักการยุติข้อพิพาทด้วยความพึงพอใจของคู่กรณีทุกฝ่าย โดยเน้นให้คู่กรณีเป็นคนตัดสินใจเอง และไม่ว่าคู่กรณีจะตัดสินใจเลือกทางออกของข้อตกลงเป็นเช่นไร ยอมต้องอยู่บนฐานข้อตกลงกันด้วยความเป็นธรรมทั้งสองฝ่ายยอมรับและยินยอมด้วยความพึงพอใจเป็นสำคัญ เพราะความพึงพอใจจะนำไปสู่ข้อยุติที่แท้จริง ข้อตกลงใดที่ไม่ได้เกิดจากความพึงพอใจร่วมกันของคู่กรณี ข้อตกลงนั้นอาจหาทางยุติไม่ได้ แม้ว่าการไกล่เกลี่ยจบลงและมีข้อยุติแล้ว หากข้อยุตินั้นมิได้เกิดจากความพอใจร่วมกันของคู่ความ ข้อยุตินั้นก็อาจไม่เป็นผลบังคับได้จริง

ขั้นตอนในกระบวนการสมานฉันท์ภาคประชาชน ประกอบด้วย วิเคราะห์ปัญหา หรือข้อพิพาท เปิดเวทีเพื่อการพูดคุยเจรจาร่วมกัน จัดสานเสวนาเพื่อแก้ปัญหา ประสานความสัมพันธ์ เพื่อสร้างทางเลือกในการแก้ปัญหา การเอื้ออำนวยผลให้ยุติปัญหาด้วยความสัมฤทธิ์ผลโดยมีรายละเอียด ดังนี้ การวิเคราะห์ปัญหาตามหลักอริยสัจ 4 เป็นการที่ผู้ทำหน้าที่สมานฉันท์ภาคประชาชน เริ่มต้นจากการใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นกรอบในการวิเคราะห์ คือ เข้าใจทุกข์หรือปัญหาที่เกิดขึ้น สาเหตุของปัญหา เพื่อหาหนทางของการฟื้นคืน ลดต้นตอมาณะ ทิฏฐิ ทำให้บรรลุไปสู่เป้าหมาย และเข้าใจธรรมชาติความขัดแย้งของบุคคลและชุมชน เป็นอย่างดี มีวิธีการจัดการความขัดแย้งได้ถูกต้องเป็นไปตามหลักของกฎหมาย โดยการวิเคราะห์ปัญหาเพื่อจัดการกับปัญหาหรือข้อพิพาทจำเป็นต้องรู้สาเหตุของความขัดแย้งเพื่อประเมินความสำเร็จในสมานฉันท์ภาคประชาชนด้วยการปฏิบัติตามแนวทางของระเบียบกฎหมายกำหนดและระบบจารีตประเพณี เพื่อให้สามารถกำหนดเป้าหมายให้ยุติข้อพิพาทได้ ด้วยการไกล่เกลี่ยข้อพิพาท โดยการวิเคราะห์ปัญหาหรือข้อพิพาท เป็นการค้นหาประเด็น และสาเหตุของปัญหาหรือข้อพิพาทที่เกิดขึ้น ตลอดจนมองหาวิธีการจัดการปัญหาหรือข้อพิพาท เพื่อนำไปสู่การอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ เพราะหลักอริยสัจ 4 คือ หลักธรรมที่ทำให้เข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติ และชีวิตของตนเองอย่างแท้จริง ประกอบด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค เพราะทำให้ทราบถึงสาเหตุของทุกข์หรือปัญหา และสามารถนำมาวิเคราะห์ในประเด็นต่าง เช่น ทำไมจึงคิดต่างกัน ผลดี ผลเสีย เป็นต้น และหาทางออกของปัญหา จนนำวิธีการนั้นไปใช้ หากวิเคราะห์อย่างเป็นระบบตามหลักอริยสัจ 4 เริ่มจาก

(1) การเข้าใจทุกข์หรือปัญหาที่เบียดเบียน บีบคั้น ทำให้เกิดความไม่สบายกายใจ ซึ่งมีทั้งทุกข์ที่มีอยู่เป็นประจำอยู่ในสภาพร่างกายของคนเรา ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย และทุกข์ที่มาจากที่อื่นโดยเกิดขึ้นเป็นครั้งคราวตามเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม

(2) การค้นหาสมุทัย หาสาเหตุให้เกิดทุกข์ จะต้องมึสาเหตุบางอย่างที่ทำให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา คือ ความอยากเกินพอดีที่มีอยู่ในจิตใจ ซึ่งไม่ได้คำนึงถึงความเป็นไปได้หรือเป็นไปได้ไม่ได้ ควรหรือไม่ควร จึงเป็นต้นเหตุให้เกิดความทุกข์ทั้งสิ้น ทั้งกามตัณหา ความอยากได้อย่างโน้นอย่างนี้ ภวตัณหา คือ ความอยากเป็นอย่างโน้นอย่างนี้ เมื่อไม่ได้้อย่างใจปรารถนาก็เป็นทุกข์ วิภวตัณหา คือ ความอยากไม่เป็น ความอยากไม่มี

(3) การเห็นนิโรธ ความดับทุกข์หรือการยุติความขัดแย้ง การมีสภาวะที่สันติหรือสังคมสันติสุข

(4) การใช้หลักของมรรค คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือหาวิธีการแก้ไขความขัดแย้งให้ยุติลงด้วยวิธีสมานฉันท์เพื่อการอยู่ร่วมกันต่อไปในสังคม

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2561). *การดำเนินงานชุมชนคุณธรรมขับเคลื่อนด้วยพลังบวร*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรไทย.
- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2559). *การพัฒนารูปแบบ: การขับเคลื่อนชุมชนคุณธรรมด้วยพลัง “บวร”*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2562). *คู่มือการส่งเสริมและพัฒนาองค์กร ชุมชนอำเภอ และจังหวัดคุณธรรม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- ชลัท ประเทืองรัตน. (2564). “การพัฒนาสมรรถนะผู้นำด้วยรูปแบบนวัตกรรมการสร้างวิศวกรสันติภาพท้องถิ่นที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์ชุมชนให้เกิดสันติสุข”. วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 (พฤษภาคม 2564).
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). *สลายความขัดแย้ง*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สธรรมิก.
- พริก จิจุรวัฒน์กุล. (2551). “การประยุกต์ใช้หลักธรรมเพื่อแก้ปัญหาครอบครัวในสังคมปัจจุบัน”. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎก 2500*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542*. กรุงเทพฯ : นิตยสารสำนักงานศาลยุติธรรม.